

खाद्य सुरक्षा र दिगो कृषि विकास

✍ जगन्नाथ अधिकारी

कृषि विकासको आवश्यकताबारे बहस फेरि सुरु हुन थालेको छ। सन् १९९० र २०१० को दशकमा नेपालमा कृषि विकासलाई कम प्राथमिकतामा राखिएको थियो, जसले गर्दा राज्यले कृषिमा कमभन्दा कम लगानी गर्न थाल्यो। यतिसम्म कि सन् १९७० को दशकमा राष्ट्रिय बजेटको करीब ३०% लगानी भएको कृषि क्षेत्रले, त्यसपछिका वर्षहरूमा क्रमशः कम कम बजेट प्राप्त गरेको छ र सन् १९८० को दशकमा यस क्षेत्रले कुल राष्ट्रिय बजेटको १६% हिस्सा पाएको थियो, जुन सन् १९९० को दशकमा १०-१२% मा झर्‍यो। सन् २००० देखि २०१० को वर्षहरूमा यस क्षेत्रले कुल राष्ट्रिय बजेटको २.७९% हिस्सा औसतमा पाएको थियो। यो आर्थिक वर्षमा सरकारले करिब ३ प्रतिशत बजेट कृषिमा लगाएको छ। छिमेकी देश भारत र बंगलादेशको तुलनामा पनि नेपालको कृषि क्षेत्रमा कम लगानी गरेको देखिन्छ। भारतले यो क्षेत्रमा ६.२% बजेट दिएको छ भने बंगलादेशले ६%। बजेटको अभावमा नेपालको सरकारी कृषि कार्यक्रममा निकै नराम्रो प्रभाव परेको छ। जस्तै: नेपालको कृषि अनुसन्धानले राष्ट्रिय बजेटको जम्मा ०.१९% भाग प्राप्त गर्दछ। बजेट हुँदैनमा सबै राम्रो हुन्छ भन्ने त हैन, तर बजेटको अभावले नेपाललाई आवश्यक पर्ने अनुसन्धान गर्न पनि सम्भव भएको छैन।^१

यस सन्दर्भमा कृषि विकासको आवश्यकताको बहस पुनः सुरु हुनु खुसीको खबर भए पनि कसरी र कुन प्रयोजनका लागि कृषि विकास गर्ने भन्ने बारे सशक्त बहस आवश्यक पर्दछ।

कृषि विकासको मूल उद्देश्य गुणस्तरयुक्त खाद्य उत्पादन बढाई खाद्य सुरक्षा सुदृढ बनाउने हुनुपर्दछ। तर हाल भइरहेका कृषि नीति र बनाउन लागिएको कृषि विकास रणनीतिले कृषि उत्पादन बढाउने उद्देश्य लिए पनि यसले दिगो कृषि उत्पादनमा टेवा दिने र खाद्य सुरक्षा सुदृढ गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ भन्नेमा धेरै आशा गर्न सकिँदैन। दिगो कृषि विकासका निमित्त कृषकको

दिगो विकास पहिलो सर्त हुन्छ - जसको अर्थ हुन्छ उनीहरूले कृषि उत्पादनबाट सहज रूपमा आफ्नो जिविका चलाउन सक्नु पर्दछ र उनीहरूको सबै प्राकृतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक सम्पत्तिको संरक्षण हुनुपर्दछ। यसबाहेक दिगो कृषि विकासले ग्रामीण क्षेत्रको आर्थिक-सामाजिक-सांस्कृतिक पक्षहरू सुदृढ गर्दछ तथा गुणस्तर खाद्यवस्तु उचित मूल्यमा सहज उपलब्ध गर्दछ। कृषक र कृषि श्रमिकको स्वास्थ्य संरक्षण गरी अनुचित शोषण रोक्दछ। अहिले के देखिएको छ भने बजारमुखी कृषिले धेरै नेपाली कृषकको भलो गरेको छैन। उनीहरूको सबै प्रकारको सम्पत्तिको संरक्षण गरेको छैन र कतिपय किसानहरू ऋणमा डुबेका छन्। जमिन भएका किसानहरू पनि खेतीबाहेक अन्य पेसा अपनाउन चाहन्छन् र पहाडमा थोरै भएको खेती जमिन पनि बाँझो रहन थालेको छ र अर्कोतर्फ, उत्पादित र बजारमा उपलब्ध खाद्यवस्तुको गुणस्तर निम्न हुँदै गइरहेको छ र कृषि विकास रणनीतिले दिगो कृषि विकासलाई ध्यान दिएको छैन र यो पनि पुरानो दीर्घकालीन कृषि योजनाकै निरन्तरता देखिन्छ, जसले रासायनिक मल, थोरै प्रकारका विकास बीउ, सिँचाई, किटनाशक विषादी, र बजारकेन्द्रित उत्पादनलाई ध्यान दिएको थियो। बजारकेन्द्रित उत्पादनले नेपालको सन्दर्भमा कृषक परिवारको खाद्यसुरक्षा गर्न कठिनाई पर्दछ। यसबाहेक, नेपालको सन्दर्भमा दिगो कृषि विकास के हो भन्नेबारे एउटा मापन विकास भएको छैन।

कृषि उत्पादन र खाद्य सुरक्षा

केही समय अगाडिसम्म कृषि उत्पादन बढाएमा सबैले खाद्यान्नमा पहुँच पाउँछन् भन्ने मान्यतामा कृषि विकास नीतिहरू बनाइएका थिए। कृषि उत्पादन प्रविधिहरू पनि कृषि उत्पादन (विशेष गरी उत्पादकत्व) कसरी बढाउन सकिन्छ भन्नेमा केन्द्रित थिए। जनसंख्या बढ्दै गएको सन्दर्भमा कृषि उत्पादनमा कमी हुन जाने र यसले गर्दा भोकमरी बढ्ने तर्कसाथ सन् १९४० को दशकदेखि कृषि उत्पादन बढाउने अनुसन्धानहरू सुरु भए।

१ लेखक लामो समयदेखि नेपालको खाद्य तथा कृषि क्षेत्रमा अनुसन्धानरत हुनुहुन्छ।

सुरुमा मेक्सिको देशमा गर्हुं बालीमा रस्ट (कालो पोके) रोगले यसको उत्पादन एकदम कम थियो। यहाँ यस रोग नलाग्ने बिउको विकास भयो, जसले गर्दा उत्पादनमा धेरै वृद्धि भयो। जनसंख्या बढ्दै जाने सन्दर्भमा र जमिन बढाउन नसक्ने अवस्थामा वैज्ञानिकको ध्यान उत्पादकत्व बढाउनैपर्छ भन्नेमा भयो त्यसपछि उनीहरूले गर्हुं र मकैमा नयाँ बिउ (जसले माटोको पौष्टिक तत्व लिएर त्यसलाई अन्नमा रूपान्तरण गर्न सक्दछ) विकास गरे। यसको केही समयपछि, भारतमा पनि यस्ता बिउको विकास गरियो। भारतमा सुरुमा धानको बिउ उत्पादन भयो, जसले उत्पादन बढाउन सहयोग गर्‍यो। त्यसपछि भारतमा भएका करिब ५० हजार धानका जातहरू क्रमशः लोप हुँदै गए। तर उत्पादनमा भने वृद्धि भयो। यस्ता बिउलाई उन्नत बिउ भनिन थालियो। यस्ता बीउ लाई खेती गर्न माटोमा आवश्यक पर्ने पौष्टिक तत्व पुऱ्याउन रासायनिक मलको अत्यधिक आवश्यकता पर्ने भएकाले सोहीअनुसार मल उत्पादन बढाइयो। साथै रोग र किराहरू नलाग्ने गरी किटनाशक विषादी र अन्य विषादीको विकास भयो। नयाँ अनुसन्धान केवल ३-४ वटा बालीमा गरेर प्रत्येक बालीमा एक वा दुई जातका बिउको विकास गरियो र एकल बाली प्रणाली (Monoculture) को विकास भयो। यस्तो एकल बाली प्रणाली त्यस्तो बिउ, आवश्यक कृषि सामग्री र उत्पादित वस्तुको बजारको व्यवस्था गर्न सजिलो हुने भएकाले पनि विकास हुँदै गए। राष्ट्रिय अनुसन्धान केन्द्र र राष्ट्रिय कम्पनीहरू त्यस्ता बीउ र कृषि सामग्री उपलब्ध गराउन सक्रिय बनाइयो। यो सबै प्रविधि र कृषि सामग्रीको प्रयोगबाट उत्पादन बढाउने प्रवृत्तिलाई हरित-क्रान्तिको रूपमा चिनाउन थालियो। यसकारण कृषिक्रान्तिले कृषि अनुसन्धान, विकास एवं प्रविधि हस्तान्तरणका प्रयासहरूको शंखलालाई जनाउँछ, जसले विकासे बीउ र अन्य कृषि सामग्री तथा पूर्वाधारमार्फत कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व बढाएर जीविकोपार्जन खेती प्रणालीलाई बजारमुखी खेती प्रणालीमा रूपान्तरण गर्न सहयोग गर्‍यो।

नेपालमा पनि सरकारी कार्यक्रमहरूले हरित क्रान्तिको मान्यताअनुसार नै कृषि कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरे। जसले गर्दा उन्नत बीउ रासायनिक मल, विषादी आदिको प्रयोग गर्नपर्ने भयो। कृषकहरू पनि आधुनिक हनुपर्ने प्रविधि सिकाइयो। नेपालको विकट भौगोलिक अवस्था र यातायातको अभावले मल बीउ र विषादी

सबै ठाउँमा पुग्न सकेन तर पुगेको ठाउँमा भने जथाभावी प्रयोग हुन थाले। यस्तो ठाउँबाट उत्पादित खाद्यान्नमा अनावश्यक अखाद्य रासायनिक वस्तुको मात्रा अत्यधिक देखिन थालेको छ।

संसारमा हरित कृषि क्रान्तिले पुऱ्याएको फाइदा, बेफाइदाबारे बहस चलिरहेको छ। एक थरीको तर्क के छ भने, “हरित क्रान्तिले गत ५ दशकमा बालीको उत्पादकत्व लगत ३-४ गुणाले बढाउन सकेको छ र यसो नभएको भए हाल विकसित मुलुकहरू भोकमरीमा पर्दथे। यसकारण यस प्रविधिलाई क्रमशः अधि बढाउन पर्दछ।” अहिले हरित क्रान्तिबाट हुने उत्पादकत्व सीधा रेखामा मात्र हिँड्न सकेको छ। यसको अर्थ हो, हरितक्रान्तिले अब उत्पादकत्व बढाउन सकिरहेको छैन। यसो हुनुको मुख्य कारण हो, हरितक्रान्तिले प्राकृतिक स्रोत जस्तै: माटो, पानी तथा अन्य पर्यावरणीय सम्पत्ति जस्तै जैविक विविधतालाई नष्ट गरेको छ र हरितक्रान्ति सफल भएका ठाउँमा वातावरणीय ह्रास डरलाग्दो तरिकाले देखा परेको छ। उदाहरणका लागि भारतको पंजाबलाई लिन सकिन्छ। पंजाबमा हरितक्रान्ति सफल भएको राम्रो उदाहरणका रूपमा हेरिन्छ। तर, यस ठाउँलाई, दोस्रो भोपाल (किटनाशक विषादीको फैक्टीले गर्दा भएको विनाश) को रूपमा पनि हेरिन्छ। पंजाबका पानीका स्रोतहरू धेरै प्रदूषित छन्। गाउँहरूमा क्यान्सर रोगको प्रकोप एकदमै बढेको त्यहाँ गरिएका अनुसन्धानले देखाएका छन्।

कृषि उत्पादकत्वको गिर्दो अवस्थाको पृष्ठभूमिमा कृषि प्रविधिमा वंशाणु प्रविधि (Genetic Technology) प्रयोग गरेर वंशाणु परिवर्तन वस्तु (GMO-Genetically Modified Organism) उत्पादन गरी उत्पादन बढाउन सकिने जिकिर गरिँदै छ। यसलाई दोस्रो चरणको कृषि हरितक्रान्ति (Second Generation Green Revolution) पनि भनिएको छ। यस्तो प्रविधिले के हानि गर्दछ भन्ने अझै प्रस्ट भैसकेको छैन किनभने यसले असर देखाउन समय लाग्दछ। तर यसको नराम्रो असर देखा पर्दै छ। अहिले संसारको खाद्यवस्तु राम्रोसँग प्रयोग गरेमा अझ तीन दशकसम्म कुनै समस्या नपर्ने भएकाले यस्तो वंशाणु प्रविधिको आवश्यक किन पत्‍यो भन्ने प्रश्न आउँछ।

हरित कृषि क्रान्तिका फाइदामा मुख्य रूपमा यसले गरेको उत्पादन वृद्धि (५० वर्षमा तीन गुना) लाई नै

मानिन्छ । यस सन्दर्भमा सबैभन्दा महत्वपूर्ण प्रश्न उठ्छ -के हरित क्रान्ति नभएको भए उत्पादकत्व बढ्दैनथ्यो ? उत्पादन बढेर मात्र खाद्यसुरक्षा नहुने र अहिलेकै उत्पादनलाई राम्रो सदुपयोग गरे प्रशस्त खाद्य सुरक्षा प्राप्त हुने तथ्यहरू देखा परेका पनि छन् । नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा पनि हरित कृषि क्रान्तिको ढाँचाले कृषि विकास र खाद्य सुरक्षामा खासै योगदान पुऱ्याएको छैन । न त यसले उत्पादकत्वमा खासै बढाउन सक्यो न त वातावरण संरक्षण गरेर गुणस्तरीय खाद्यान्न उत्पादन गर्न सहयोग पुऱ्यायो ।

हरित कृषि क्रान्ति र कृषि विकास

नेपालमा हरित क्रान्तिको अवधारणा लिएरै कृषि विकास गरिने भनिए तापनि रासायनिक मल र किटनाशक र अन्य विषादीको मात्रा बढाउनेबाहेक अन्य खासै अनुसन्धानमा ध्यान दिइएको थिएन । सरकारले विभिन्न अनुसन्धानमार्फत केही उन्नत बीउको विकास गरेको हो । तर नेपाली कृषकले धेरैजसो बीउमा विदेशबाट आयात गरिएका बीउलाई बढी प्राथमिकता दिएका छन् । नेपालले लिएको कृषि विकास नीति वास्तवमा हालका औद्योगिकीकरण भएका विकसित राष्ट्रहरूले लिएको रणनीति हो । यी देशहरूमा कृषि विकास र औद्योगिकीकरणसँगै जाने र एकआपसमा सहयोग पुऱ्याउने मान्यता राखिन्छ । कृषि उत्पादन बढाएर सहर र व्यापारिक केन्द्रमा स्थापित उद्योगलाई कच्चा पदार्थ आयात हुन्छ । औद्योगिक वस्तुहरू पनि कृषि विकासका लागि प्रयोग हुन्छन् । उद्योगहरू विकास हुँदै जाँदा कृषिबाट श्रम उद्योगमा विस्थापित हुन्छ र कृषि फर्मको क्षेत्र ठुलो हुँदै जान्छ, जस्तै गर्दा उत्पादन भन् बढी गर्न सकिन्छ, यन्त्रीकरण मार्फत । कृषि र उद्योगको विकासपछि सेवा क्षेत्रको विकास हुने गर्दछ । विकसित देशमा गत १०० वर्षको इतिहासले पनि यस विकास क्रमलाई पुष्टि गर्दछ । त्यहाँ कृषि क्षेत्रमा लाग्ने जनसंख्या क्रमशः घट्दै छ । विकासको यो मोडेल लागू गर्न सरकारले कृषि क्षेत्रमा ठूलो लगानी गर्दछ र सहूलियत (Subsidy) मार्फत कृषकलाई प्रतिस्पर्धी (Competitive) बनाएको छ ।

कृषि विकासको यो ढाँचा दीर्घकालीन कृषि नीति (APP) मा प्रस्ट देख्न सकिन्छ । यो रणनीतिले कृषि क्षेत्रको वृद्धि दर वार्षिक ५% मा पुऱ्याएर कृषिद्वारा सहर र ग्रामीण बजार क्षेत्रमा उद्योग धन्दाको विकास गर्ने

परिकल्पना गरेको थियो । कृषि उत्पादनको वृद्धि सो अनुपानमा बढ्दा कृषकको आयस्तर बढ्ने र सो आयले औद्योगिक क्षेत्रबाट उत्पादित वस्तु खरिद गर्न सक्ने भएकाले उद्योग धन्दामा पनि वृद्धि हुने अपेक्षा गरिएको थियो । उद्योग र कृषिमा नयाँ रोजगारी सृजना भई गरिब परिवारको आम्दानी बढ्ने अनुमान थियो । जसले गर्दा २० वर्षमा गरिबी सन् १९९५ को ४९% बाट सन् २०१५ मा १५% मा झर्ने प्रक्षेपण गरिएको थियो । यस्तो वृद्धिका लागि मल, बीउ, सिँचाइ, कृषि सडक र प्रविधिमा विशेष प्राथमिकता राखिएको थियो । गरिब तथा अन्य असुरक्षित जनसंख्यालाई खाद्य सुरक्षा निम्न तरिकाबाट उपलब्ध हुन्छ भन्ने मान्यता थियो :

- गरिब परिवारको आय रोजगारी सृजना भएर बढ्नेछ । यो रोजगारी सघन खेतीबाट र कृषि क्षेत्रको वृद्धिदर बढ्ने भएको कारणबाट सृजना हुनेछ । यो आयको कारणले र खाद्यमा उत्पादनबाट खाद्य उपलब्धता बढ्ने भएकाले खाद्य सुरक्षा प्राप्त हुनेछ ।
- पहाडमा र अन्य दुर्गम क्षेत्रमा कृषि सडकको माध्यमबाट बजारमा पहुँच बढ्ने भएकाले हालसम्म आर्थिक वृद्धिमा असम्मिलित जनसंख्याले यस्तो वृद्धिमा सहभागी हुन पाउनेछन् । यातायातको असुविधाले गर्दा यस्ता जनसंख्या बजारले विफलको जोखिम उठाउँदै आएका थिए ।
- साना पशुपालन, विशेषगरी दुग्ध व्यवस्थापन र कृषि व्यवसायका अवसरहरू उपलब्ध हुनेछन् जसले विशेषतः गरिब महिलाहरूलाई फाइदा पुऱ्याउनेछ ।
- खाद्यान्न आपूर्ति व्यवस्थापनको लक्षित वर्गले सीधै अनुगमन गर्ने व्यवस्था भएकाले उनीहरूले यस आपूर्तिलाई सहज र सुचारु बनाउनेछन् ।
- गरिब परिवारहरूलाई सामुदायिक सशक्तीकरण गर्नमा सहयोग पुऱ्याउनेछ, सहकारीमार्फत ।
- कुल खाद्यान्न आवश्यकताको ५% खाद्यान्न भण्डारमा राखिने र आपतकालीन समयमा र अभावग्रस्त क्षेत्रमा वितरण गरिने व्यवस्थाबाट खाद्यसुरक्षा हुनेछ ।

दीर्घकालीन कृषि नीतिले विशेष गरी भूमिहीन कृषकहरूलाई उनीहरूको स्रोतमाथिको पहुँच बढाउने कुरालाई त्यति महत्व दिएको देखिँदैन । स्रोतमाथिको

पहुँच नभएकाले उनीहरूको सशक्तीकरण पनि हुन कठिन हुन गएको छ। नेपालमा करीब २५% घरधुरी भूमिहीन भएको भनिन्छ। जसको थोरै मात्र जमिन हुन सक्दछ। यस्ता गरिब तथा साना कृषकलाई कसरी सहयोग पुग्दछ, भन्नेतर्फ यस रणनीतिले बोलेको छैन। तर अहिलेसम्म आएर भएको अनुभवबाट के भन्न सकिन्छ भने स्रोत व्यवस्थापन (वन-जंगल, कृषि भूमि, जल आदि) मा यस्ता कृषकको सहभागिता बढाएर खाद्यवस्तु उत्पादन बढाउन सहयोग गर्नु आवश्यक छ।

नेपालमा दीर्घकालीन कृषि रणनीति विभिन्न कारणले राम्रोसँग लागू भएन। मुख्यतः यस क्षेत्रमा आवश्यक लगानी जुटाइएन। यो समय उदारवादी अर्थतन्त्रको छाँया परेको समय परेकोले नेपाललाई सहयोग गर्ने दाताहरूले पनि यस क्षेत्रमा लगानी घटाए। त्यस्तै नेपाल राज्यले पनि गर्न थाल्यो। कृषि क्षेत्रका बजेट द्वन्द्व नियन्त्रण गर्न वास्तवमा रक्षा तथा गृह मन्त्रालयमा लगियो। तर कृषि क्षेत्रको आवश्यक विकास नहुनु, साना तथा सीमान्त कृषकको स्रोत माथिको पहुँच नहुनु नै मुख्य कारण थिए द्वन्द्वात्मक परिवेश सृजना गर्न। तैपनि यसतर्फ नीति निर्माताको केही समय अगाडि देखि नै खास गरी सन् १९८० को दशकको मध्यबाट र विशेष गरी सन् १९९० बाट दृष्टि पुगेको थिएन। यदि कुनै तरिकाबाट यस रणनीतिलाई लागू गर्न प्रशस्त लगानी प्राप्त भएको भए नेपालको कृषि क्षेत्रमा रूपान्तरण हुन्थ्यो त भन्ने प्रश्न अगाडि आउँछ। विभिन्न सन्दर्भहरूलाई हेर्दा यस्तो रूपान्तरण हुने थिएन। यसमा मुख्यतः यो नीतिले नेपाली कृषकलाई बजारको विफलताको सिकारी बनाइदिन्थ्यो, नेपाली कृषकले उत्पादन बढाउन महँगो सामग्री प्रयोग गर्नुपर्दथ्यो किनभने यस रणनीतिअनुसार रासायनिक मल र विषादी अत्यधिक प्रयोग गरेर उत्पादित कृषि उत्पादन अन्य देशबाट आयात गरिएको भन्दा सस्तो हुने थिएन किनभने अन्य देशका कृषकलाई सहूलियत उपलब्ध भइरहेको छ। यस्तो अवस्थामा उत्पादित चिज बेच्न नसक्ने र बैंकको ऋण तिर्न नसक्ने स्थिति कृषकका लागि डरलाग्दो स्थिति हो। यसले उनीहरूको भएको जमिन र सम्पत्ति हडप हुने मात्र होइन यस्तो अवस्थामा उनीहरूले ज्यान पनि फ्याँक्न सक्ने हुन्छन्। भारतलगायत अन्य देशमा यस्ता अवस्थाहरू आइरहेका छन्।

नेपाल सरकारले हाल बनाइएको कृषि विकास रणनीतिले पनि दीर्घकालिन कृषि नीतिकै मार्गचित्र लिएको

छ। त्यसकारण यस नीतिले पनि दिगो कृषि उत्पादन र खाद्य सुरक्षामा खासै महत्व राख्दैन। तैपनि, यसले नकारात्मक असर पार्ने सम्भावना बढी भएकाले यस रणनीतिलाई कृषक अनुकूल, खाद्य सुरक्षा अनुकूल र महिला अनुकूल अनुसार बनाई वातावरण संरक्षणमा सहयोग पुग्ने कसरी बनाउने भन्नेबारे आवश्यक बहस हुन जरुरी छ।

नेपालमा बनाइने कृषि नीतिहरूले लिने मान्यताहरू नै सान्दर्भिक भएका छैनन्। जस्तै: दीर्घकालिन कृषि नीतिले र सायद बनाइरहेको कृषि विकास रणनीतिले नेपाली कृषकहरू मध्यम स्तरका र जमीनको प्रयोगमा लचकता अपनाइन सक्छन्, उनीहरू बजारलाई प्रयोग गरेर धेरै भन्दा धेरै आमदानी गर्न चाहन्छन्। राज्यको प्राविधिक र बजार विशेषज्ञकोमा सल्लाहअनुसार जोखिम उठाउन तयार छन् महिलाहरूसँग प्रशस्त समय र काम गर्ने जाँगर र शक्ति छ, कृषक परिवार गाउँमै बस्दछन् र उनीहरू स्थानान्तरण गर्दैनन् र उनीहरू वातावरणमैत्री काम गर्दछन् र सफा जंगल-जमीन जोगाएर राख्दछन्। यी मान्यताहरूले गर्दा कृषि नीति तथा रणनीतिहरू राम्रोसँग लागू हुँदैनन्।

कृषि कार्यक्रम नीतिहरूमा विशेषतः जोखिममा परेका (Vulnerable) समूह/मानिस को हुन् र उनीहरूलाई कसरी सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ, भन्ने कुरामा राम्रो प्रस्टचाई देखिँदैन। यस्ता व्यक्ति/समूहहरूलाई राज्यले सहयोग पुऱ्याउनुपर्ने हो कि निजी क्षेत्रले भन्ने विवाद कायमै छ। यही मान्यताले गर्दा राज्यले संरचनात्मक रूपमा परिवर्तन ल्याउने काम गरेको छैन। त्यस्तै प्रकारले प्राकृतिक स्रोतमा पहुँच नपाएको कारणले साना कृषिले अपनाउन सक्ने पैसा जस्तै: पशुपालन व्यवसाय समेत फस्टाउन सकेको छैन। स्रोतको व्यवस्थापन यस्ता व्यक्तिको जिविकोपार्जन उद्देश्यबाट निहित हुनुपर्ने हो न कि संरक्षणको उद्देश्यबाट।

नेपालमा कृषि उत्पादन र खाद्य सुरक्षाको अवस्था

नेपालको कुल उत्पादन बढिरहेको छ, तर जनसंख्या वृद्धिदर भन्दा निकै कम दरले बढेको छ। मौसम नराम्रो भएको वर्ष त भनै खाद्यान्न उत्पादन पर्याप्त हुँदैन। सरकारले बनाउने खाद्यान्न वासलात हेर्ने हो भने नेपाल सन् १९९० को दोस्रो दशकमा कृषि उत्पादन

आवश्यकताभन्दा कम भएको थियो र खाद्यान्न वासलात (उत्पादन-आवश्यकता) थियो। सन् २००० को प्रथम दशकमा खाद्यान्नको उत्पादनमा केही सुधार आएको देखिन्छ र करिब करिब आधारभूत आवश्यकता पूरा भएको अवस्था देखिन्छ तर यो समय उत्सर्गमा पुगेको समय थियो र धेरै क्रियाकलापहरू विस्थापित भएका थिए। कृषि सामग्रीको आपूर्ति पनि सहज थिएन। तैपनि सरकारी आँकडालाई विश्वास गर्ने हो भने कृषि उत्पादनमा यस समयमा केही वृद्धि भएको देखिन्छ। त्यस पछिका वर्षमा कहिले उत्पादनले करिब करिब पुग्ने स्थिति देखिन्छ भने कहिले नपुग्ने स्थिति। यो स्थितिका बाबजुद, नेपालले निर्यात गर्ने खाद्यान्न र आयात गर्ने खाद्यान्नमा निकै फरक आइरहेको छ। खाद्यान्न निर्यात क्रमशः घटिरहेको छ भने आयात एकदमै बढिरहेको छ। उदाहरणका लागि सन् १९७५/७६ मा गरेर घाटा (ऋणात्मक) रु.९३४ करोड हुन पुग्यो। यस आयात नियमित घाटा बढ्दै गएर सन् १९९०/९१ मा रु.१५८४ करोड, सन् १९९५/९६

मा रु.५४७३ करोड, सन् २००५/०६ मा रु.११, ३५५ करोड र सन् २०१०/११ मा रु.३३,१८७ करोड पुगेको छⁱⁱ।

माथिको तथ्याङ्क र विवेचनाबाट के बुझिन्छ भने नेपालले आफ्नो खाद्यवस्तु आफै उत्पादन गर्न सकिरहेको छैन। वर्षमा करिब रु.११४ अर्बको खाद्यान्न नेपालले बाहिरबाट थप ल्याउनुपर्ने सन्दर्भमा यहाँको कृषि विकास राम्रोसँग भएको छ भनी भन्न सकिने ठाउँ छैन। यो रकम नेपालले करिब २० लाख मानिस विदेशमा पठाएर ल्याएको रेमिटेन्सको करिब आधा हुन्छ। यसकारण कृषि विकास गरी खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर हुनु नै उपयुक्त उपाय हुन आउँछ। एउटा तर्क के हुन आउँछ भने बहदो आयातित खाद्यवस्तुबाट नेपालमा खाद्यान्नको उपभोग बढेको छ र यसले खाद्यसुरक्षा भएको छ भन्ने तर्क गर्न सकिन्छ र गरिएको पनि छ। तर पोषणको स्थिति हेर्दा त्यस्तो खासै धेरै परिवर्तन भएको देखिँदैन, जुन निम्न तालिकामा देखाइएको छ।

तालिका १ : नेपालमा पौष्टिकताको (कुपोषण) स्थिति (५ वर्षमुनिका बालबालिका)

	पुढ्केपन			कम तौल			सुक्नेपन		
	२००१	२००६	२०१० /११	२००१	२००६	२०१० /११	२००१	२००६	२०१० /११
नेपाल	५०.४	४९.३	४९.५	४५.२	३८.६	३९.१	९.६	१२.६	१३.७
सहर	३६.८	३६.९	२७.९	३३.५	२३.९	१८.९	७.८	७.५	११.०
ग्रामीण	५२.२	५१.९	४३.८	४६.७	४०.७	३३.९	९.८	१३.३	१४.२
हिमाल	६१.४	६२.३	५६.०	४५.९	४२.५	३७.३	५.३	९.४	९.०
पहाड	५२.४	५०.३	४२.३	४९.४	३३.२	२५.२	५.९	८.४	६.९
तराई	४७.३	४६.३	३८.६	४८.४	४३.३	३५.२	१३.३	१६.६	२०.४
पूर्वाञ्चल	४७.६	४०.३	४०.४	४३.४	३२.९	२६.९	९.९	१०.९	१३.९
मध्यमाञ्चल	५०.०	५०.०	३८.४	४४.७	३८.२	३३.३	१०.८	१३.८	१६.८
पश्चिमाञ्चल	५०.९	५०.४	४०.३	४३.४	३८.५	२६.२	८.९	१०.९	१०.९
मध्यपश्चिमा ञ्चल	५३.९	५७.९	५१.२	४९.४	४३.३	३६.३	८.८	११.६	१२.६
सुदूर पश्चिमाञ्चल	५४.०	५२.५	४९.४	४८.९	४३.७	३०.५	८.८	१६.७	१२.२

तालिका स्रोत

1. CBS, WFP, WB 2006 Small Area Estimates of Poverty Colonies Intake and Malnutrition
2. USAID, New Era, MOPH, 2007, Nepal Demographic and Health Survey 2006 Kathmandu Graphic and Health Survey, 2006, Kathmandu
3. CBS 2012 NLSS II, Survey Report Kathmandu CBS

गत दश वर्षमा नेपालमा पुङ्केपन (stunting) र कम तौल (Underweight) हुने समस्यामा केही कमी आएको छ, भने सुकेपन (wasting) मा वृद्धि भएको छ। सन् २००९ मा पुङ्केपनले करिब आधा केटाकेटी ग्रस्त थिए भने सन् २०१०-११ मा ४१.५%, त्यस्तै सन् २००९ मा ४५% केटाकेटी कम तौलले ग्रस्त थिए भने सन् २०१०-२०११ मा ३१%। यसरी हेर्दा कुपोषणमा केही सुधार आएको देखिएको छ, तर सुकेपनमा भने वृद्धि भएको छ। सन् २००९ मा ९.६% केटाकेटी यो समस्याले पीडित भएकामा सन् २०१०-११ मा १३.७%। क्षेत्रगत अवस्था हेर्दा, मध्यपश्चिमाञ्चलमा जहाँ खाद्यसुरक्षाको समस्या निरन्तर देखिएको छ, धेरै कम सुधार भएको छ। यो सुधार खाद्यवस्तुमा भएको आयातको आकासिँदो वृद्धिको तुलनामा निकै नै कम देखिन्छ।

माथिको तथ्याङ्कबाट प्रस्ट हुन्छ कि नेपालमा कृषि उत्पादनमा अपेक्षाअनुरूप प्रगति भएको छैन। र खाद्यान्न सुरक्षाको स्थितिमा सुधार भएको छैन, वास्तवमा अब आउने वर्षहरूमा खाद्य सुरक्षामा थप चुनौतीहरू आउने प्रस्ट छ। यी चुनौतीहरू नेपालमा प्रयोग गर्न लगाइएको कृषि उत्पादन प्रविधि जुन हरितक्रान्ति मोडल र दोस्रो पुस्ताको हरितक्रान्ति मोडल (जसमा भविष्यको खाद्य सुरक्षा निर्भर हुन्छ, भन्ने मान्यता राखिएको छ) को सीमितता, विश्वव्यापीकरणले कृषि उत्पादनमा ल्याएका समस्या तथा जलवायु परिवर्तनले पार्न सक्ने समस्याले गर्दा सृजना भएका छन् र भविष्यमा भन् बढी हुनेछन्।

खाद्य सुरक्षाका लागि उपयुक्त कृषि नीतिको खाँचो

खाद्य सुरक्षाको हालको विग्रँदो स्थिति र सम्भावित चुनौतीहरूलाई ध्यान दिँदा कृषि उत्पादन त अवश्यै नै बढाउनुपर्ने हुन्छ। नेपालका ग्रामीण क्षेत्रका ६०% कृषक परिवारले आफूलाई पुग्ने खाद्यवस्तु उत्पादन गर्न सकेका छैनन्। यसबाहेक कृषकहरूले सहरी क्षेत्रमा र गैरकृषि क्षेत्रमा संलग्न जनसंख्यालाई समेत खाद्यवस्तु उत्पादन गर्नुपर्दछ। यस सन्दर्भमा कृषि नीतिले उत्पादन बढाउन सहयोग पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ। यसबाहेक कसरी उत्पादन बढाउने भन्नेबारे पनि ध्यान दिनु आवश्यक छ, जसले गर्दा खाद्य सुरक्षामा टेवा पुगोस्।

अहिलेसम्मको अनुभवले धेरै रासायनिक कृषि सामग्रीमा भर पर्नुपर्ने कृषि प्रणाली अब थग्न सकिँदैन भन्ने प्रमाणहरू प्रस्ट पार्दछ। रासायनिक मल, किटनाशक विषादी आदिले कृषि स्रोत जस्तो: माटो, पानी, जैविक विविधता र पर्यावरणमा पर्ने फेरबदल सहन सक्ने क्षमतामा निकै ह्रास पुऱ्याएको छ। जसले गर्दा उत्पादकत्व बढाउन कठिन भइरहेको छ। कृषिक्रान्ति सफल ठाउँहरू जहाँ यस्ता रासायनिक तत्व प्रशस्त प्रयोग भइरहेको छ, त्यहाँ हाल आएर उत्पादकत्व घटेको छ वा घट्ने क्रममा छ। अब जति मात्रामा यस्ता रासायनिक तत्व राखे पनि उत्पादन खासै नबढ्ने देखा परेको छ। अर्कोतर्फ ती रासायनिक चिजहरू उत्पादन गर्न आवश्यक पर्ने कच्चा पदार्थहरू कि त रित्तिने अवस्थामा पुगेका छन् वा महँगो हुँदै गएका छन्। उदाहरणका लागि फोस्फरसको स्रोत लगभग समाप्त हुन लागेको छ। नेपालका कृषकहरूले बजारमा सहूलियतविना यस कृषि सामग्री खरिद गरेर खेती गर्दा पक्कै पनि नाफा कमाउन सक्दैनन् र सकिरहेका छैनन्। भारतको आन्ध्र प्रदेशमा भएको एउटा अध्ययनले के देखाएको छ भने रासायनिक कृषि सामग्री प्रयोग गरिएको खेती प्रणाली भन्दा दिगो बाली खेती प्रणाली सस्तो र धेरै नाफा हुने खालको छ। आधुनिक खालको (रासायनिक कृषि सामग्री प्रयोग) खेती प्रणालीमा करिब ३५% खर्च मल र विषादीमा लाग्ने र थप ११% खर्च बीउमा लाग्ने देखिएको थियो। एक एकड जमीनमा आधुनिक खेती गर्न रु.४२८० लाग्ने र दिगो खेती प्रणालीमा खेतीमा रु.४१८० लाग्ने देखिएको थियो। तर यी दुवैमा उत्पादकत्व लगभग उस्तै देखियो केवल धान थोरै बढी र कपासमा केही बढी। खाद्य सुरक्षाको हिसाबमा भने परम्परागत प्रणाली राम्रो देखियो किनभने यो प्रणाली प्रयोग गर्ने परिवारले खानामा जम्मा रु.४८० प्रतिवर्ष खर्च गर्नुपऱ्यो भने आधुनिक खेती गर्नेले रु.४१६० खर्च गर्नु पऱ्यो। परम्परागत खेती गर्नेले धेरै प्रकारका खाद्यवस्तु घरमै उत्पादन गर्न सकेका थिए। आधुनिक खेती गर्दा खर्च धेरै हुने भएकाले र कुल उत्पादनमा त्यति फरक नपर्ने भएकाले खुद नाफा कमै देखियो। धान र गोलभेंडा खेती गर्ने रासायनिक खेती प्रणालीमा एक कृषकले वर्षमा रु.४१०० मात्र खुद नाफा भएको देखिएको थियो भने बहुबाली खेतीप्रणालीमा रु.४८७५ खुद नाफा भएको देखिएको थियो।ⁱⁱⁱ नेपालमा पनि परम्परागत रूपमा

सञ्चालित विविधतापूर्ण मिश्रित तथा एकीकृत खेती प्रणालीमा विभिन्न प्रकारको खाद्यवस्तु उपलब्ध हुन्छन् जसबाट खाद्य सुरक्षा राम्रो हुने सम्भावना हुन्छ ।

नेपालमा पनि दिगो कृषि प्रणाली अपनाउन सहयोग पुग्ने नीतिहरू आवश्यक छ । यस्ता नीतिहरू समय र ठाउँअनुसार फरक हुन सक्दछन् तर तिनीहरूले निम्न कुरामा ध्यान पुऱ्याउन आवश्यक देखिन्छ :

- स्थानीय रूपमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोतहरूलाई अत्यधिक उपयोग गर्ने कृषि प्रणाली जसमा पेट्रोलियम पदार्थ र यसबाट बनाइने कृषि सामग्री (जस्तै रासायनिक मल, विषादी आदि) को प्रयोग नगर्ने ।
- विविधतापूर्ण मिश्रित र एकीकृत कृषि प्रणालीलाई प्रोत्साहन गर्ने जसले गर्दा पारिस्थितिकीय प्रणालीमा विभिन्न अंग/भागबीच आपसी समन्वयको विकास होस् जस्तै विभिन्न बालीहरूबीच, बाली र पशुपालनबीच सम्पूर्ण कृषि र वन-जंगलबीच आदि यसबाट विविधतापूर्ण खाद्यवस्तु प्राप्त हुन सहयोग पुग्नेछ ।
- कृषि क्षेत्र र समुदायका विभिन्न पुँजीहरू बढाउन सहयोग पुग्ने । यी पुँजीहरू प्राकृतिक जस्तै: माटो, हावा, पानी, जैविक विविधता आदि) सामाजिक, मानवीय, आर्थिक पुँजीहरूलाई अभिवृद्धि गर्ने । अहिले प्रचारित रासायनिक कृषिले यस्ता पुँजीहरूलाई ह्रास गराइरहेको छ । जस्तै: यसले माटोको संरचना विगारेको छ । कृषि प्रणालीको प्रकोप बहन गर्ने क्षमतामा ह्रास आइरहेको छ । यो प्रक्रियालाई तुरुन्त बन्द गर्नु आवश्यक छ । अन्यथा भविष्यमा कृषि उत्पादन अवरुद्ध नै हुने संभावना हुनेछ । यी पुँजीलाई सुरक्षित र अभिवृद्धि गर्दै उत्पादकत्व बढाउने प्रविधिको विकास गर्नु पर्दछ ।
- स्थानीय जैविक विविधता संरक्षण गर्ने स्थानीय खाद्य प्रणालीलाई जगेर्ना गर्ने र प्रत्येक सम्भाव्य जैविक क्षेत्र (Bio region) लाई खाद्यवस्तुको उत्पादनमा आत्मनिर्भर गराउने र जोडिएका जैविक क्षेत्रबीच खाद्यवस्तुको आदानप्रदानमा सम्भावना बढाउने ।
- कृषकलाई कृषि सामग्री विशेषतः वीउमा नियन्त्रण दिन प्रोत्साहन गर्ने नीति बनाउने । उनीहरूले वीउ

उत्पादन गर्न सक्ने र वीउ सुदृढीकरण गर्ने प्रक्रियामा सहभागी बनाउने, ताकि उनीहरूले बजारमा वीउ किन्न नपरोस् ।

- कृषि उत्पादन बढाउन कृषकलाई जमीनमा पहुँच बढाउने नीति विकास गर्ने । दीर्घकालीन कृषि नीति र अब आउने कृषि विकास रणनीतिले यसमा ध्यान दिएका छैनन् । नेपालमा धेरै किसान पूर्ण रूपमा भूमिहीन नभए पनि धेरै किसान सीमान्त कृषक छन् । निजी रूपमा रहेको जमीन वितरण मात्र गरेर सबै कृषकले उपयुक्त जमीन क्षेत्रमा पहुँच पाउने सम्भावना कम छ । तर नेपालमा करिब २०% जंगल क्षेत्र बस्तीको नजिक, विगेको र घाँसे जमीनको रूपमा छन् जसलाई कृषि वनको रूपमा विकास गरी फलफूल तरकारी मह दूध, मासु, वनस्पती, औषधि उत्पादन गर्न सकिन्छ । सामुदायिक वनमा पनि यस्ता खाद्यवस्तु उत्पादन गर्न सकिन्छ । यसकारण कृषि वन विकास गर्न र प्रयोग गर्न भूमिहीन वा सीमान्त कृषकलाई पूर्ण मोही सुरक्षा दिएर भूमिमाथि पहुँच बढाउनु आवश्यक छ । यस्तो पहुँच दिँदा महिलालाई प्राथमिकता दिइनुपर्दछ ।

नेपालको कृषि विकासलाई यी माथि उल्लिखित तरिकाले विकास गरेमा दिगो खाद्य सुरक्षा उपलब्ध हुन सक्दछ ।

निष्कर्ष

नेपालको सन्दर्भमा कृषि उत्पादन बढाउनुपर्ने आवश्यकता त छ नै, तर त्यो उत्पादन कसरी गर्ने भन्ने पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । नेपालको कृषि कर्म दिगो कृषि प्रणालीअनुसार गरेमा कृषकले बढी लाभ पाउने, उपभोक्ताले सुलभ रूपमा र सस्तो गुणस्तर खाद्यवस्तु प्राप्त गर्ने, कृषिको परनिर्भरता र यसबाट उत्पन्न जोखिम कम हुने, उत्पादन दिगोरूपमा भैरहने तथा वातावरणीय जोखिम कम हुने जस्ता फाइदाहरू भइ नै रहछन् । दिगो कृषिबाट खाद्यसुरक्षा मात्र हैन, खाद्यसम्पृभता पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ, जुन नेपालको संविधानले समेत प्रत्याभूत गरेको छ र तैपनि, यहाँका खाद्यसुरक्षा तथा कृषि नीति तथा कार्यक्रमले खाद्यसम्पृभतामा कुनै ध्यान दिएका छैनन् । खाद्यसम्पृभता केवल नाममा मात्र सीमित भएको छ ।

दिगो कृषिको परिभाषा र बुझाइ फरकफरक भए पनि यसका केही साभा सिद्धान्त छन् । यसले कृषक र प्राकृतिक स्रोतहरूको संरक्षणलाई केन्द्र बिन्दुमा राख्दछ र ग्रामीण क्षेत्रको आर्थिक र सामाजिक संरचनालाई बलियो बनाउनमा सहयोग पुऱ्याउँछ र कृषकलाई बजारबाट हुने शोषणबाट बचाउँछ - उचित मूल्य दिएर । केवल उत्पादन बढाउने बजारमुखी कृषि स्थानीय स्रोत-साधनमा निर्भर नभई विदेशी बजारमा निर्भर हुने भएकाले किसानको हित गर्दैन । नेपालका कृषि नीतिले हरितक्रान्तिको नाममा विदेशबाट आयात गर्नपने रासायनिक मल, विषादी, हर्मोन, कृषि औजार र बीउमा निर्भरता बढाएका छन् । यसबाट कृषकको धेरै धन विदेशी कम्पनीमा पुगेको छ साथै उनीहरूको हातबाट

कृषिको नियन्त्रण खोसिएको छ र यो भविष्यका लागि पक्कै राम्रो हुँदैन ।

दिगो कृषि उत्पादन भन्नाले केवल परम्परागत, कम उत्पादनशील कृषि प्रणाली भन्ने बुझिएको छ र तर दिगो-प्रांगारिक (sustainable-organic) खेती पनि रासायनिक-पदार्थमा आधारित खेती जस्तै: उत्पादनशील हुन सक्दछ र वास्तवमा भन्ने हो भने यस सम्बन्धमा धेरै अनुसन्धान नै भएको छैन ।

दिगो कृषि प्रणालीमा उत्पादकत्व बढाउँदै, स्थानीय बीउ-विजन र जैविक विविधता संरक्षण गरेर, स्थानीय स्रोत-साधनमै आधारित भएर र परिवार तथा स्थानीय बजारलाई केन्द्र बिन्दुमा राखेर उत्पादन गर्ने गरेमा खाद्यसुरक्षा सुदृढ हुन्छ - दिगो रूपमा । _____.....

-
- i Adhikari, Jagannath. 2009. Food (nutritional) security in Nepal. From the perspective of food availability. A report submitted to NAGA (Nutritional Assessment and Gap Analysis) study.
- ii Economic Survey, 2011/12 Ministry of Finance, GON
- iii Kumar T.V.et.al.2009, Ecologically, Sustainable and economically viable Community Managed Sustainable Agriculture in Andhra Pradesh India, World Bank Washington D.C.
- iv C.B.S. 2012, NLSS III Survey Report, Kathmandu, CBS